

TÜRKLERİN 89 GÖÇÜNÜN DİJİTAL ÇİZGİ ROMANI: “GERİYE KALANLAR”*

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Nihal SEÇMEZ¹, Genç Osman İLHAN²

* Bu çalışma, 28-29 Mayıs 2021 tarihleri arasında gerçekleşen II. Uluslararası Bilim, Eğitim, Sanat ve Teknoloji Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

1 Yüksek lisans öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi, nihal.seczmez@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8082-1586.

2 Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi, gosman.ilhan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4091-4758.

Geliş Tarihi: 01.07.2021 Kabul Tarihi: 05.11.2021 DOI: 10.37669/milliegitim.960494

Öz: Türkiye, göç hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı bir coğrafyada yer almaktadır. Bu bağlamda göç olgusunu siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yönden öğrencilere aktarmak, sebep ve sonuçlarını ifade etmek açısından göç eğitimi büyük önem arz etmektedir. Göç gibi kritik konuların anlatımında geleneksel yaklaşımların kullanımı yerine okul çağındaki bulunan yaş gruplarının ilgisini çekebilecek materyal kullanımı oldukça önem taşımaktadır. Bu nedenle farklı du-yulara hitap ederek çoklu öğrenme ortamı sağlamanın yanında göç kavramının bu yönleriyle irdelenmesi açısından materyaller önemli yardımcı kaynaklardır. Bu önemli materyallerden biri de eğitici çizgi romanlardır. Dünyanın dokuzuncu büyük sanatı olarak ifade edilen çizgi romanlar; yazının görsellerle birlikte kullanılması, çizimleri, renkleri ve tasarımıyla dikkat çekmesi, okuyucuya daha fazla yorumda bulunma ve empati kurma olanağı tanınması açısından önemli materyallerdir. Eğitim-öğretim ortamında farklı konuların aktarılmasında çizgi romanlar, ilgi çekici kaynaklar olarak gösterilmektedir. Bu amaçla; göç gibi toplumsal bir konuyu farklı yönleriyle aktarmak, bu konuda istenen değer ve tutumları kazandırmaya çalışmak amacıyla eğitici bir çizgi roman tasarlanmıştır. Çizgi romanın konusu; Türklerin 1989 yılında, Bulgaristan’dan Türkiye’ye yaşadığı zorunlu göçü içermektedir. Çizgi romanın senaryosu oluşturulurken o tarihte göçü yaşayan 5 kişiyle görüşülmüş ve çizgi romanın oluşturulmasında kişilerin anılarından da yararlanılmaya çalışılmıştır. Pixton isimli Web 2.0 aracı ile dijital ortamda tasarlanan çizgi roman materyali, 94 kareden oluşmaktadır. Hazırlanan çizgi roman materyalinin göç öğretimi çalışmalarına katkı sağlaması hedeflenmekte ve çizgi romanın hem göç olgusuna hem de 1989 göçünde yaşananlara ilişkin farkındalık oluşturması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: 1989 göçü, dijital çizgi roman, göç öğretimi, göç araştırmaları, Web 2.0

DIGITAL COMIC OF 89 MIGRATION OF TURKS: “THE BEHINDS”

Abstract:

Turkey is located in a geography where migration movements are intense. In this context, migration education is of great importance in terms of conveying the phenomenon of migration to students in political, social, cultural and economic aspects and expressing its causes and consequences. It is very important to use materials that can attract the attention of school age groups instead of using traditional approaches in the narrative of critical issues such as migration. For this reason, besides providing a multi-learning environment by appealing to different senses, the materials are important auxiliary resources in terms of examining the concept of migration with these aspects. One of these important materials is educational comics. Comics, which are expressed as the ninth greatest art of the world; These are important materials in terms of using the text with the visuals, drawing attention with its drawings, colors and design, and giving the reader the opportunity to make more comments and empathize. Comics are shown as interesting resources in the transfer of different subjects in the educational environment. For this purpose; An educational comic book was designed in order to convey a social issue such as migration with different aspects and to try to gain the desired values and attitudes in this regard. The subject of the comic; It includes the forced migration of Turks from Bulgaria to Turkey in 1989. While creating the scenario of the comic, 5 people who had migrated at that time were interviewed and the memories of the people were tried to be used in the creation of the comic. The comic book material, designed in digital environment with the Web 2.0 tool called Pixton, consists of 94 frames. It is aimed that the prepared comic book material will contribute to migration teaching studies and it is expected that the comic will raise awareness about both the phenomenon of migration and what happened in the 1989 migration.

Keywords: 1989 migration, digital comics, migration teaching, migration studies, Web 2.0

Giriş

Anadolu ve Balkanlar yüzyıllar boyunca göçlerin yoğun olarak yaşandığı coğrafyalar olmuştur. Bu göçler yaşandıkları dönem içerisinde pek çok nedene bağlı olarak gerçekleşmiş ancak Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesiyle birlikte Balkanlardan Anadolu'ya doğru yaşanan göçlerin en büyük nedeni savaşlar, siyasi ve sosyal sebepler olmuştur. Yaşanan göçlerin yakın tarihimize kadar devam ettiği ülkelerden

biri de Bulgaristan'dır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında bir prenslik hâline gelen Bulgaristan, 1908 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir (Yıldırım, 2020). Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nden ayrıldığı dönemden itibaren, azınlık durumuna düşmüş olan Türklere yönelik farklı politikalar sergilemeye başlamış ve homojen bir Bulgar devleti oluşturmaya yönelik başlatılan bu politikalarda Türkler yoğun baskılara maruz kalmıştır. Türk okulları çeşitli bahaneler ileri sürülerek kapatılmış, Türklerin yeni Türk harflerine göre eğitim vermeleri yasaklanmış, yayın çıkarmaları engellenmiş ve sosyal hayatlarında kısıtlamalar meydana gelmiştir (Şimşir, 2012). Bulgaristan'da yer alan Türkler, istenmeyen azınlık olarak görülmeye başlanmış ve belirli aralıklarla göç etmeye zorlanmıştır. Balkan savaşı ile yaşanan göçler, 1950-1951 göçleri, Yakın Akriba Göçü ve 1989 göçü Bulgaristan'ın Türklere yönelik olumsuz politikalarının bir sonucudur (Kemaloğlu, 2012). Bulgaristan Türklerinin baskı ve kısıtlamalara maruz bırakılması Türkiye-Bulgaristan ilişkilerini de zaman zaman olumsuz etkilemiş ve gergin bir ortamın oluşmasına neden olmuştur. Bulgaristan Komünist Partisinin başına geçerek devleti yöneten Todor Jivkov dönemi Türkler için baskı ve kısıtlamaların en yoğun yaşandığı dönemlerden biri olmuştur. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin eğitim, sosyal, kültürel vb. alanlarda karşılaştıkları kısıtlamalar bu dönemde farklı bir boyut kazanmıştır. Uygulanan bu politikalar ile Bulgar hükümeti, Türkleri eritme siyasetini takip etmiştir. Ancak yaşanan baskılar ve kısıtlamalar Türklerin kendi kültür ve tarihinden kopmalarına neden olmamıştır. Bulgar Komünist Hükümeti bu durum karşısında yeni bir söylem geliştirerek Türklerin aslında Osmanlı zamanında zorla Müslüman olan Bulgarlar olduğunu öne sürmüştü ve yapılan kısıtlamalara bir neden aramıştır. Bu sayede Bulgaristan Hükümeti yaptığı kısıtlamaların ve zorlamaların aslında 'soya dönüş' süreci olarak görülmesini sağlamaya çalışmıştır. 1984 yılına gelinceye kadar geçen süreçte Türkçe eğitimin yasaklanması, Türk ve Bulgar okullarının birleştirilmesi vb. gibi faaliyetlerle Türklerin Bulgarlaştırılması hedeflenmiştir. Adım adım yaşanan bu süreç isim değiştirme ve sonrası ile tamamlanmaya çalışılmıştır. Planlanan bu faaliyetler, 1984 yılının sonlarında isim değiştirme politikası ile gün yüzüne çıkmıştır. Aralık 1984 ile Ocak 1985 tarihleri arasında Türklerin isimleri Bulgar-Slav isimleri ile değiştirilmiştir (Hacısalıhoğlu, 2012). İsim değişikliği yaşandıktan sonra Türkler daha katı kurallar ve baskılar ile karşı karşıya kalmış, Bulgaristan'da Türkçe konuşmak tamamen yasaklanmıştır. Türkçe konuşan kişiler para cezaları ödemek zorunda kalmıştır (Kemaloğlu, 2012). Türklerin dini bayramlarını kutlamaları, cemaat halinde ibadet etmeleri ve dini kitapların basılması yasaklanmıştır (Kurtuluş, 2019). Türkler, ölümlerini Hristiyan usullerine göre gömmek zorunda bırakılmış ayrıca geleneksel kıyafetlerini giymeleri yasaklanmıştır (Hacısalıhoğlu, 2012). Bulgaristan Türklerinin asimilasyon politikasını kabul etmemesi, buna boyun eğmemesi ve ayaklanmalar ile bu tavrını belli etmesi sonucunda Bulgaristan hükümeti yeni bir göç fikrini gündemine almıştır. Yaşananların bir sonucu olarak Bulgaristan devlet başkanı Todor Jivkov, Türklerin direnişi ve aldığı uluslararası tepkilere dayanamayarak isteyenlerin Bulgaristan'ı terk edebileceğini belirttiği bir konuşma yapmıştır (Şimşir, 2012).

Böylelikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan en büyük kitlesel göç dalgası olarak nitelendirilen Bulgaristan Türklerinin 1989 zorunlu göçü başlamıştır (Şimşir, 2012). Bulgaristan hükümeti ise bu göçü 'büyük gezi' olarak nitelendirmiş ve Türklerin kısa sürede geri döneceklerini belirtmiştir. Göçün başlaması ile birlikte 300.000'in üzerinde Bulgaristan Türkü, ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmıştır (Kemaloğlu, 2012). Türkiye, Bulgaristan'dan gelen soydaşların yaşamlarını devam ettirmesi için seferber olurken bir yandan da onların yeni düzene alışma ve uyum sürecini tamamlamaları için gayret göstermiştir.

Göç olgusu karşılıklı etkilere sahiptir ve göçü yaşayan kişileri, toplumları etkilediği kadar göç alan ülkeleri de etkilemektedir. Bu etki hem olumlu hem olumsuz olabilmektedir. Göç toplumsal dönüşümü sağlamanın yanında, sosyal değişim ve gelişmelere yol açan bir unsur olarak görülmektedir (Tolunay ve Yumurtacı, 2018). Göç ve göçmenlik durumu insanların hayatlarını, kültürlerini ve daha birçok durumu etkileyen bir süreçtir. Türkiye'nin yoğun göç alan bir ülke olması, farklı kültürler hakkında bilgi sahibi olmanın, bilinç ve duyarlılık kazanmanın zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Farklı kültürlerle duyarlı bir ortamın sağlanması için göç olgusunun tüm yönleriyle aktarılması gerekmektedir (Özyıldırım, Kurudayıoğlu ve Yıldırım, 2021). Göç gibi sosyal ve güncel bir konunun sadece sözel yollarla aktarılması bilinç oluşturma, empati kurma ve hatırlanma düzeyini azaltan bir faktördür. Bu durumun önüne geçme konusunda materyaller önemli araçlardır. Çünkü göç gibi çok yönlü bir olguyu açıklık, renklilik ve canlılık gibi faktörlere sahip materyaller daha etkili açıklayabilme konusunda artılara sahiptir. Bu nedenle göç olgusunu siyasi, sosyal ve kültürel yönleriyle aktarmak ayrıca sebep sonuç ilişkisini kurmayı sağlamak açısından materyaller önemli yardımcı kaynaklardır. Eğitimde materyal kullanımı çoklu öğrenme ortamı yaratarak konuyu somutlaştırır ve konunun dikkat çekici olmasını sağlar. Ayrıca konunun daha kolay hatırlanmasında ve kalıcı öğrenmenin sağlanmasında etkilidir (Çelikkaya, 2013). Göç olgusunun aktarılmasında görsel materyallerin önemli bir yeri vardır. Görsel algının bireyin bilinç düzeyinde meydana gelen davranışlarına etkisinin çok yüksek olduğu belirtilmektedir (Şimşek, 2003). Eğitim ortamında kullanılan materyallerin birden fazla duyu organına hitap etmesi öğrenmenin daha kalıcı ve etkili olmasını sağlamaktadır (Ulusoy ve Gülüm, 2009). Bu nedenle eğitim-öğretim ortamında görsel ve yazılı materyallerin birlikte kullanılması konuya ilgi düzeyini arttıracak önemli bir faktördür (Ünal ve Demirkaya, 2019). Bu noktada görsel ve yazıyı birleştiren çizgi romanlar, önemli materyaller olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eğitimde Çizgi Roman Kullanımı

Metin ve görselin birlikte yer aldığı çizgi roman sanatı ile ilgili çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Alsaç (1994), çizgi romanı kendine özgü bir anlatım yöntemi olan ve aktarılmak istenen konuyu art arda gelen sahneler yoluyla ileten bir sanat olarak tanımlamaktadır. Wigan ve Uslu (2012), çizgi romanları belirli bir sıra takip eden kareler içerisinde yer alan resim ve yazılarla, istenen fikir ve konuyu aktarmak şeklinde

ifade etmektedir. Mccloud (2019) ise çizgi romanı, kişide estetik bir tepki oluşturan, iletilmek istenen mesajın bitişik bir düzene göre ardışık görsel veya imgelerle aktarılması şeklinde tanımlamaktadır. Çizgi roman bir anlatı sanatı olarak kabul edilmektedir. Yazının ve görselin bir hikâye etrafında birleşmesi, bir düzen oluşturmaya ayrıca okuyucuda heyecan ve merak uyandırması çizgi roman sanatının ana karakterini oluşturur. Toplumsal olayları ve değişimleri aktarma konusunda eğitici çizgi romanlar önemli materyallerdir. Aktarılmak istenen konunun çizgi romanda yer alan karakterler ile iletilmesi, olay örgüsü içerisinde karakterlerin başından geçen maceraların yazı ve görsel ile birlikte verilmesi, çizgi romanın hem eğlendiren hem öğreten bir yapıya bürünmesini sağlamıştır (Topkaya ve Şimşek, 2015). Eğitici çizgi romanlar konuyu somutlaştırmanın yanında, kişinin çizgi romanda yer alan karakterler ile empati kurarak, değer ve yargıları kavramasına yardımcı olmaktadır. (Ünal ve Demirkaya, 2019). Eğitici çizgi romanlar, öğrencilerin konuya daha istekli ve dikkatli yaklaşmasını sağlarken, toplumsal dönüşümleri yansıtması ve eleştirel düşünmeyi sağlaması açısından da önemli kaynaklardır (Karagöz, 2018). Çizgi romanlar eğitim alanında yer edinen özel bir sanattır ve birçok konu çizgi romanlar aracılığıyla aktarılabilir. Tatalovic (2009), bilimsel konuları daha anlaşılır bir şekilde öğretmek amacıyla hazırlanan çizgi romanları aktardığı çalışmada, çizgi romanların bilimsel kavramları ilginç ve ilgi çekici bir şekilde iletmek ayrıca öğrencilerin bilimsel okuryazarlığını arttırmak için de önemli kaynaklar olduğunu aktarmaktadır. Hosler ve Boomer (2011), biyoloji öğretiminde çizgi roman kullanımının öğrenime etkisi ile ilgili yaptıkları çalışmada olumlu bir sonuca ulaşmışlardır. Griva, Alevriadou ve Semoglou'da (2012), ilköğretim düzeyindeki kız ve erkek öğrencilerin okuma stratejilerini, okuma davranışlarına ebeveynlerin olası etkilerini ve öğrenciler tarafından tercih edilen okuma metinlerinin türlerini incelemek için yaptıkları çalışmada, çizgi romanların tercih edilen okuma metinleri arasında yer aldığını ve ilgiyle karşılandığını aktarmışlardır. Efecioglu (2013), İngilizce dilinin öğretiminde çizgi romanların etkisini araştırdığı tez çalışmada, çizgi romanların yazma ve okuma becerisini geliştirdiği, öğrenme zevkini arttırdığı ve çizgi roman panellerinde yer alan görsel ve metin birlikteliğinin bilinmeyen kelimelerin anlamını çıkarma konusunda yardımcı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ghiso ve Low (2013), çizgi romanların daha titiz ve dikkatli okunduğunu aktarırken, ayrıca göç temalı görsel metinlerin yaşam öykülerinden yorumlar çıkarmak, sebep-sonuç ilişkisini kavramak ve dünyayı okuyabilmek açısından daha uygun olduğunu ifade etmektedir Cimermanova (2014), yabancı dil öğretiminde çizgi roman kullanımı ile ilgili yaptığı çalışmada çizgi romanların yabancı dil öğretimi konusunda etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Aynı zamanda çizgi romanların hayal gücünü ve kelime dağarcığını geliştirmek ve eleştirel düşünmeye teşvik etmek için önemli kaynaklar olduğunu ifade etmektedir. Eğitimde çizgi roman kullanımının yabancı dil öğretiminde de yararlı olduğu yapılan çalışmada da ortaya çıkmaktadır (Tekin ve İlhan, 2021). Richter, Rendings ve Maminirina (2015), yaptıkları çalışmada, çevre bilgisi eğitimi ile doğaya yönelik olumlu bir tutum geliştirme arasında bir ilişki olduğunu aktarırken, çevreyi korumaya ve bu

konuda bilinç oluşturmaya yönelik mesajları çizgi roman yoluyla aktarmanın, çevre eğitimi konusunda daha etkili ve kalıcı bir öğrenme sağladığı sonucuna ulaşımlardır. Gündüz (2019) çizgi romanların görsel ve metinsel olarak anlatım olanaklarının dikkat çekici ve zengin olmasından dolayı çocuklara ve gençlere cazip gelebileceğini belirterek eğitim, öğretim ve özellikle medya okuryazarlığında kullanılmasını önermiştir. Gürsoy (2018), kitap okuma alışkanlığının kazandırılmasında çizgi romanların kullanımı ile ilgili yaptığı tez çalışmasında, çizgi romanların okumaya yönelik ilgi ve motivasyonu arttırdığı, okuma alışkanlığı kazandırmaya yönelik olumlu bir katkı sunduğu ve temel dil becerilerinin gelişmesine yardımcı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca çizgi romanların eğitim ortamında kullanılması gereken ilgi çekici materyaller olduğunu aktarmaktadır. Covid-19 pandemi dönemi uzaktan eğitim sürecinde çizgi romanın kullanıldığı ve öğrenci başarısına olumlu etkilerinin olduğu da yapılan araştırma da ortaya çıkmıştır (Ilhan, Kaba ve Şin, 2021). Görüldüğü gibi eğitimde, eğitimin farklı alanlarında çizgi romanın kullanıldığı birçok çalışma yer almaktadır. Bu çalışmanın yanı sıra göç olgusunun ve göç eğitiminin çizgi romanlar yoluyla verilebileceği belirtilmektedir (Domyancich-Lee, Cleeland, & McCleary 2021; <https://www.migrationcomics.fi/>). İlgili çalışmalarda çizgi romanların sınıflarda yararlanması gereken bir araç olduğu üzerinde durulmuştur.

Çizgi romanın sınıflarda eğitsel bir araç olarak kullanımı noktasında değinilmesi gereken hususlardan birisi de onun bir popüler kültür aracı olmasıdır (Cantek, 2019; Gündüz, 2018; Gündüz, 2005). Çizgi romanın popüler kültür aracı olması sınıflarda öğrenciler tarafından daha kolay benimsenmesini ayrıca öğretimi kolaylaştıran hızlandırıcı bir yönünün olmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle de yapılan birçok araştırmada ve ilgili kurum kuruluşlarda eğitimde kullanılması önerilmektedir (Bitz, 2004; <https://popcultureclassroom.org/>; <https://www.scholastic.com/> Güven & Keleşoğlu, 2014; Dietrich, Jimenez , Souto , Harrison, Coudret, & Olmos, 2021;).

Göç gibi çok boyutlu bir olguyu, göçmenlerin yaşadıkları zorluklar ve deneyimler yoluyla aktarmak ve bu sayede empati kurmayı sağlamak için eğitici çizgi romanlar önemli araçlardır. Çizgi romanlar görsel ve yazı birlikteliğinden dolayı okuyucuya daha fazla yorumda bulunma, görselleri inceleme, karakterler yoluyla empati kurma, olayı o anda yaşıyormuş hissi yaratma açısından da fayda sağlamaktadır. Çizgi romanlar, zorlu göç hikayelerinin iletilmesinde, iletişim ortamının sağlanmasında ve hikayeler yoluyla deneyimler elde edilmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca göç gibi zor bir sürecin tüm yönleriyle aktarılması sonucunda empati kurmanın daha kolay sağlandığı, çeşitliliğe sahip sınıf ortamlarında hoşgörü ortamının oluştuğu ve kişilerin kendilerini daha rahat ifade edebildiği belirtilmektedir.

Göç, göç eğitimi ve göçmenlikle ilgili yapılmış ve yayınlanmış birçok çizgi roman çalışması ile literatürde karşılaşılmaktadır (Boatright, 2011; Serrano, 2021; Mckinney, 2021; Kauranen & Löytty 2020; Soloup, 2019; Petronio, 2017; Gedgaudaite, 2020; McNicol, 2018; Singer, 2020; Bigelow & Singer, 2021; Appleton, 2019; Nappi & Stanczyk,

2015; Davies 2019; Howell, 2016; Mickwitz, 2020; Choi, 2021; Davies 2020; Danzac, 2011; Kugler, 2018). Bu yayınların konu olarak Türk-Yunan mübadelesi, Suriyeli mülteciler, Meksikalı göçmenler, Cezayir-Fransız göç durumları, göçmen hikâyelerinin çizgi romanlaştırılması gibi birçok farklı açıdan ortaya çıkmaktadır. Ama Türklerin yaşadığı 1989 göçünün çizgi roman ile bağının kurulmasına ve bunun göç eğitim çalışmalarında kullanılmasına yönelik herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu araştırma bu açıdan farklılık ve önem arz etmektedir. Ayrıca bu çalışma ile 1989 yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye yapılan zorunlu göçün öncesinde yaşanan asimilasyon süreci ve bu süreç sonucu gerçekleşen göçü çizgi roman yoluyla aktarmak amaçlanmıştır.

Hazırlanan çizgi roman materyalinin göç öğretimi çalışmalarına katkı sağlaması hedeflenmektedir. Aynı zamanda çizgi romanın hem göç olgusuna hem de 1989 göçünde yaşananlara ilişkin farkındalık oluşturması beklenmektedir.

“Geriyeye Kalanlar” Çizgi Romanının Hazırlanma Süreci

Çizgi roman, 1984-1989 yılları arasında uygulanan asimilasyon sürecinde yaşananları ve bunun sonucunda gerçekleşen 1989 zorunlu göçünü içermektedir. Çizgi romanın senaryosu oluşturulurken o tarihte göçü yaşayan 5 kişi ile görüşülmüş ve göçmenlerin anılarından da yararlanarak çizgi roman geliştirilmiştir.

Çizgi Romanın Oluşturulma Aşamaları

1. Aşama: 1989 Zorunlu Göçü'nü yaşayan kişiler belirlenmiştir.
2. Aşama: Belirlenen 5 kişi ile 1989 göçü ile ilgili görüşmeler yapılmıştır.
3. Aşama: Görüşmeler sonucunda, göçmenlerin anılarından da yararlanarak karakterler, isimler ve mekanlar belirlenmiştir.
4. Aşama: Göçü yaşayan kişilerin anıları da dikkate alınarak senaryo oluşturulmuş ve taslak olarak bir kağıda çizilmiştir.
5. Aşama: Hazırlanan senaryo, Pixton Web 2.0 aracı kullanılarak karakter, mekan ve olay örgüsü şeklinde farklı odak noktaları ile dijital ortama aktarılmıştır.
6. Aşama: Konuşma balonları, ses efektleri, boş (yazısız) paneller, alt ve üst bantlar eklenmiştir.
7. Aşama: Hazırlanan çizgi roman dil ve üslup açısından kontrol edilmiştir.

Eğitici Çizgi Romanın Yapı Özellikleri

- Çizgi roman toplam 94 kareden oluşmaktadır.
- Konu: Bulgaristan'da Türklere yönelik uygulanan asimilasyon süreci ve yaşanan 1989 zorunlu göçü

Karakterler: Nermin, Mustafa, Mehmet ve Naim ile Türkan, Yılmaz, Gül ve Ahmet
Zaman ve Mekan: Aralık 1984 - Mayıs 1989, Bulgaristan

Olay Örgüsü

Çizgi roman oluşturulma aşamalarının başında bir senaryonun, olay örgüsünün oluşturulması gelir (Kireççi, 2020; Bolan, 2000). Bu çalışmanın hazırlanması için ilk olarak 1989 zorunlu göçünü yaşamış olan 5 kişi ile görüşmeler yapılarak senaryo için çalışmalar yapılmıştır. Göç öncesi ve sürecinde yaşadıkları anılar kaydedilmiş, çizgi roman oluşturma sürecinde bu anılardan da yararlanılmıştır. Çizgi roman 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan’da yaşayan Türklerin asimilasyon sürecinde yaşadıklarını ve 1989 Mayıs ayında alınan göç kararını aktarmaktadır. Çizgi roman karakterlerinin günlük yaşantısı, dış görünüşü vb. durumları, 1989 göçünü yaşamış kişilerin görüşlerinden hareketle düzenlenmiştir. Çizgi romanda yer alan Nermin, Mustafa, Mehmet ve Naim ile, Türkan, Yılmaz, Gül ve Ahmet isimli karakterler olmak üzere iki aileden yola çıkarak yaşananlar aktarılmıştır. Türkan ve Naim ismi özellikle seçilmiştir. Bunun sebebi, 26 Aralık 1984 tarihinde gerçekleşen protestolar sırasında Türkan adlı bebeğin, annesinin kucağındaiken Bulgar polisinin rastgele açtığı ateş sonucunda hayatını kaybetmesidir. Bu nedenle karakterlerden birinin ismi Türkan olarak belirlenmiştir. Naim olmasının sebebi ise Milli güreşçi olan ve “Cep Herkülü” olarak anılan Naim Süleymanoğlu’nun Türkiye’ye iltica etmesi ve Bulgaristan’da yaşanan asimilasyon sürecini tüm dünyaya duyurmasıdır. Bu nedenle diğer bir karakterin ismi Naim olarak belirlenmiştir. 94 kareden oluşan çizgi roman, Pixton (Pixton.com) isimli Web 2.0 aracı ile dijital ortamda tasarlanmıştır.

Görsel 1

“Geriye Kalanlar” isimli çizgi romanın kapak kısmı oluşturulurken göçü yaşayan kişilerin duygu durumu, karakterlerin yüz ifadeleri ve mimikleri yoluyla aktarılmıştır. Bu şekilde göçün yarattığı düşünceli ve karamsar durumu, okuyucuya hissettirmek amaçlanmıştır. Devam eden karelerde Eylül 1984 tarihinden başlayarak, Aralık ayında yaşanan isim değiştirme sürecine kadar Türklerin gündelik yaşantısı aktarılmıştır. Bulgaristan’da yaşayan Türklerin kıyafetleri, gündelik işleri ve yaşantısı çizime yansıtılırken kişilerin anıları yoluyla aktardıkları da dikkate alınmıştır.

Görsel 2

Aile arasında yaşanan gündelik konuşma ile olay örgüsü devam etmektedir. Panneller arasında odak noktaları değiştirilerek, vurgu yapılan noktaya dikkat çekmek amaçlanmıştır. Ardından çizgi roman karakterlerinden Mustafa'nın isim değişikliği ile ilgili endişelerini ailesi ile paylaştığı diyaloglar yer almaktadır.

Görsel 3

Bulgaristan'da yaşayan Türklere yönelik ortaya atılan söylemler, Türkler arasında endişe ve korkuya neden olmuştur. Bulgaristan'da yaşanan isim değiştirme süreci ilk olarak Pomaklar ile başlamış, bu süreç tamamlandıktan sonra ise diğer etnik grupların isimleri değiştirilmiştir. Bulgaristan hükümetinin asimilasyon politikasının son halkasını ise, en büyük azınlık nüfusa sahip olan Türkler oluşturmuştur. Karakterlerin jest ve mimikleri ve hareketleri konuşmanın getirdiği şaşkınlık ve üzüntüyü hissettirecek şekilde düzenlenmiştir. Bu durum çizgi romanlarda, karakterle empati kurmak ve karakterin yaşadığı duygu durumlarını hissetmek açısından önemlidir.

Görsel 4

Çizgi romanda, metnin yer almadığı bir panel kullanılarak zamanın ilerlediği ifade edilmeye çalışılmıştır. Devam eden karelerin hangi zaman ve mekanda geçtiğini belirtmek için ise alt ve üst metin kutuları kullanılmıştır. Aralık 1984 tarihinde isim değişikliği ile ilgili, Bulgar bir yetkili ile Mehmet öğretmen arasında yaşanan diyaloglara yer verilmiştir. Konuşma balonlarında hem Bulgarca hem Türkçe metinlere yer verilerek o dönemde Bulgaristan’da Türkçe konuşmanın yasak olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Görsel 5

İsim değiştirme süreci Aralık ayının sonunda gerçekleşmeye başlamış ve bu durum duyulduğunda bazı köylerde Türkler ayaklanarak bu süreci protesto etmiştir. Kişilerin anılarından da aktardığı üzere bu protestolar sırasında birçok Türk yaralanmış ve hayatını kaybetmiştir. Çizgi roman karelerinde arka fon kış mevsimi olduğunu belli edecek şekilde düzenlenmiş ve karartılarak gece geç bir saatte olayların yaşandığı aktarılmaya çalışılmıştır.

Görsel 6

Bulgaristan'da isim değişikliği kararından sonra bazı Türk köyleri, Bulgar asker ve polisleri tarafından kuşatılmış, isim değiştirme süreci korku ortamı yaratılarak tamamlanmaya çalışılmıştır. Yaşanan bu olay ilk karelerde üst metin kutuları kullanılarak ve uygun bir arka plan seçilerek aktarılmıştır. Karakterlerin yüz ifadeleri ve konuşmalarından da bu durumun yarattığı şaşkınlık ve korku okuyucuya verilmeye çalışılmıştır.

Görsel 7

İsim değiştirme çok sancılı geçen bir süreç olmuştur. Görüşme yapılan kişiler, Bulgar yetkililerin isim listeleri hazırladığını ve bu listelerden Bulgar-Slav isimleri seçerek, yeni kimlikleri ile hayatlarına devam etmek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Çizgi roman panellerinde konuya uygun olarak olayın geçtiği mekan seçilmiş, iki taraf içinde yaşananların yarattığı duygu durumu uygun bir yüz ifadesi ve mimikler ile yansıtılmıştır. Karakterin bu durum karşısındaki çaresizliği ve bu süreçte mecbur bırakılması bu yolla aktarılmıştır.

Görsel 8

Görsel 9

Bulgaristan’da yaşanan bu süreçte isim değişikliğini kabul etmeyen ve ismini Bulgar ismiyle değiştirmek istemeyen kişiler çalıştıkları yerlerden geri gönderilmiş, sosyal, ekonomik vb. yönlerden kısıtlamalar getirilerek Bulgar isimlerini almak zorunda bırakılmışlardır. Türkçe konuşurken yakalanan kişiler, para cezaları ödemek zorunda kalmıştır. Karakterlerin karşılaştıkları tavır karşısındaki üzüntü ve karamsarlığı, Pixton çizgi roman oluşturma aracında yer alan yüz ifadeleri, mimik, arka plan vb. birçok seçenek ile daha net aktarılmıştır.

Görsel 10

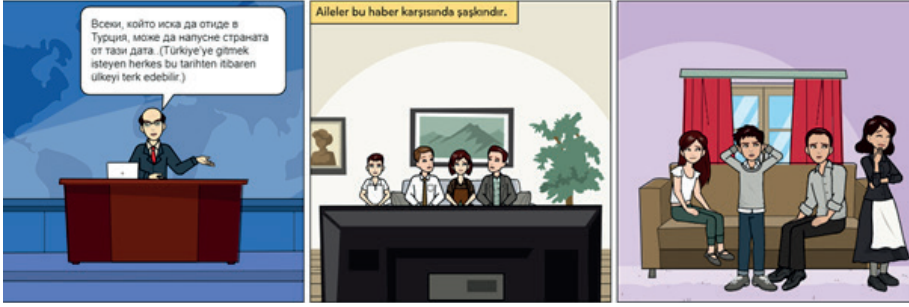
Bazı karelerde bir diyalog verilmeden üst ve alt metin kutucukları ile mekan ve olay hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Türkçe konuşan Naim ve Ahmet'i yakalamak için bağırarak polis karakterine ait olan konuşma baloncukları, daha ciddi ve sert mesajların iletilmesinde kullanılmıştır. Konuşmanın bir düşüncüyü belirtme, bağırma, veya fısıltı halinde olması, konuşma balonunun biçimsel özelliği ile yansıtılmaktadır. Bu sayede karakterin hangi tonda konuştuğu ve seslendiği okuyucu tarafından daha kolay anlaşılır. Panellerde kış şartlarını yansıtan eklemeler ve kıyafetler ile olayın hangi mevsimde yaşandığı aktarılmaktadır.

Görsel 11

Bazı karelerde yaşananlar ile ilgili bilgilendirme metinlerine yer verilmiştir. 1989 zorunlu göçüne kadar asimilasyon sürecinin şiddetlenerek devam ettiği aktarıldıktan sonra, Mayıs 1989 tarihinde Todor Jivkov'un sınır kapılarını açtığını duyurduğu konuşmasına yer verilmiştir.

Görsel 12

Mayıs 1989 tarihinde Todor Jivkov'un konuşmasıyla başlayan 1989 zorunlu göçü ile Bulgaristan'dan Türkiye'ye yoğun bir göç dalgası başlamıştır. Çizgi romanın son karelerinde iki ailenin bu haber karşısındaki şaşkınlığı ve üzüntüleri ifade edilmiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Göç olgusu Türkiye için önemli ve güncel bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Göç, bu süreci yaşayan kişileri olduğu kadar, göç alan ülkeleri de etkilemektedir. Yaşanan bu göçlerden biri de 1989 yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye yapılan zorunlu göç olmuştur. Türkiye'nin yoğun göç alan bir ülke olması, bu konuda farkındalık oluşturmak, bilinç ve duyarlılık kazandırmak noktasında yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Bu durum eğitim ortamında göçün sosyal, kültürel, siyasi vb. boyutlarını tüm yönleriyle aktarmak ile mümkündür. Bu noktada materyaller önemli yardımcı kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eğitimde kullanılan materyallerin birden fazla duyu organına hitap etmesi, öğrenmeyi etkili ve kalıcı kılması açısından önemlidir. Bu materyallerden biri de şüphesiz eğitici çizgi romanlardır. Toplumsal olayları ve değişimleri aktarma konusunda olduğu kadar, göçmenlerin yaşadıkları zorluklar ve deneyimleri yansıtmak ve bu sayede empati kurmayı sağlamak açısından çizgi romanlar göç öğretiminde kullanılan önemli materyallerden biridir. Bu çalışma ile 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'daki Türklerle yönelik başlatılan asimilasyon süreci ve sonucunda yaşanan 1989 Zorunlu Göçü çizgi roman yoluyla aktarılmıştır. Türkiye'de çizgi roman ve eğitim ilişkisinin aktarıldığı mevcut literatür tarandığında bu konuda bazı çalışmaların yer aldığı görülmektedir. Topkaya ve Şimşek (2015), Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi dersinde eğitici çizgi romanların etkisi üzerine yaptıkları araştırmada derse yönelik tutumların eğitici çizgi romanlar ile olumlu yönde olduğu aynı zamanda yaşanan olaylar hakkında aktif düşünme ve yorum yapma gücünün çizgi romanlar aracılığı ile daha üst düzeyde gerçekleştiği sonucuna varmışlardır. İlhan (2016) tarafından yapılan “Sosyal Bilgiler Öğretiminde Çizgi Roman Kullanımı” başlıklı doktora tezinde sosyal bilgiler dersinde

çizgi roman kullanımının öğrenci başarısını ve derse karşı ilgisini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Yıldırım (2016), sınıf öğretmeni adaylarının eğitici çizgi roman hakkındaki görüşlerini incelediği çalışmasında öğretimi destekleme, eğitim sürecini zenginleştirme, bilgiyi somutlaştırma ve kalıcı öğrenmeler sağlama aynı zamanda dikkat çekici bir materyal olması gibi özellikleri sayesinde eğitici çizgi romanları, derslerde kullanma konusunda daha önemli bir hale getirdiği sonucuna ulaşmıştır. Karagöz (2018) eğitici çizgi romanlar üzerine yaptığı bir çalışmada çocuk okurların tarihsel ve ulusal kahramanlarını eğitici çizgi roman yoluyla daha kolay ve eğlenerek öğrendiği sonucuna varmıştır. İlhan ve Oruç (2019), “Sosyal Bilgiler Dersinde Çizgi Roman Kullanımı: Teksas Tarihi” adlı çalışma sonucunda Sosyal Bilgiler derslerinde çizgi roman kullanımının öğrenci başarı ve motivasyonunu arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Ak, Erdoğan ve İlhan (2020), tarafından yapılan çalışmada Pixton Web 2.0 aracıyla ‘Gezdim Gördüm Öğrettim’ isimli dijital bir çizgi roman tasarlanmıştır. Farklı ülkelerde mevcut olan demokrasi kavramı üzerinden vatandaşlık eğitiminin verilme-ye çalışıldığı çizgi romanın, Sosyal Bilgiler dersinde bir materyal olarak kullanılması hedeflenmiştir. Kaba, Şin ve İlhan (2020), tarafından yapılan çalışmada Sosyal Bilgiler dersi etkin vatandaşlık öğrenme alanı ile ilgili ‘Aktif Vatandaş Bilge’ isimli dijital bir çizgi roman tasarlanmış ve tüm yönleriyle aktarılmaya çalışılmıştır. Keskin ve İlhan (2021), tarafından yapılan çalışmada ‘Gizemli Labirent’ isimli bir çizgi roman tasarlanmış, tasarlanan bu materyalin Sosyal Bilgiler dersi ve değerler eğitimi açısından kullanılması hedeflenmiştir. Çelik ve İlhan (2021), tarafından yapılan çalışmada ise çocuk hakları konusunda ‘Sadece Biriym’ isimli bir çizgi roman tasarlanmış, tasarlanan materyalin Sosyal Bilgiler eğitiminde kullanılması hedeflenmiştir. Sosyal Bilgilerde materyal kullanımına yönelik olarak yapılan çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmakta ve yapılan çalışmalar sonucunda eğitim- öğretim ortamında materyal kullanımının derse yönelik motivasyonu artırma ve başarı sağlama açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır.

1989 göçünü yaşayanların anıları ve tarihi gerçekler üzerinden geliştirilen bu çizgi roman çalışmasına benzer bazı çalışmaların özellikle yabancı literatürde yer aldığı görülmektedir (Boatright, 2011; Serrano, 2021; Mckinney, 2021; Kauranen & Löytty 2020; Soloup, 2019; Petronio, 2017; Gedgaudaite, 2020; McNicol, 2018; Singer, 2020; Bigelow & Singer, 2021; Appleton, 2019; Nappi & Stanczyk, 2015; Davies 2019; Howell, 2016; Mickwitz, 2020; Choi, 2021; Davies 2020; Danzac, 2011; Kugler, 2018). Özellikle 1922 yılında gerçekleşen Türk-Yunan mübadelesini çizgi romanlaştıran Soloup yapılan bu çalışma ile benzer manada bir çizgi roman ortaya koymuştur. 2014'deki ilk hali 2019 yılında İngilizceye çevrilerak “Aivali: A Story of Greeks and Turks in 1922” ismi ile yayınlanan çizgi romanın Türkçesi ise; “Türk-Yunan Mübadelesinin Çizgi Romanı: Ayvalık”tır. Eser mübadeleden doğan göç hikayelerini çizime aktarmıştır (Soloup, 2019; <https://www.theguardian.com/> ; Gedgaudaite, 2020; <http://www.sanataak.com/>). Suriyeli göçmenlerin yaşadıklarını konu alan başka bir çizgi roman 2018 yılında Kugler tarafından yayınlanmıştır. Göçmen olarak Suriyelilerin yaşadıklarının çizgi

romanlaştırılarak aktarıldığı olaylar göç çalışmaları için önemli yayınlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır (Kugler, 2018; <http://myriadeditions.com/>). Ghiso ve Low (2013), tarafından yapılan çalışmada Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşayan göçmen öğrencilerin göç ve baskın kimlik durumlarını aktarma noktasında çok yönlü okuryazarlığı nasıl ve ne şekilde kullandıkları araştırılmıştır. Göçmen öğrencilerden yaşadıkları göç olayını çizgi romana aktarmaları istenmiş, bu sayede göç olgusunun karmaşıklığı ve çok yönlülüğü vurgulanmıştır. Göçmen öğrencilerin heyecanlı hikayelerini aktarırken hem hikaye anlatımı hem görüntüleri okuma hem de kişinin kendi hikayelerini yazma gibi birçok boyuttan yararlanılmıştır. Çizgi roman ve göç araştırmalarında devam eden bir çalışma da Finlandiya’nın Turku Üniversitesi’ndeki bazı akademisyenlerin çıkarttığı proje çağrısı olarak ortaya çıkmaktadır. Araştırmada göçle ilgili çizgi roman çalışmalarının bir araya getirilerek 2022 yılında yayınlanacağı ifade edilmektedir. Göç odaklı çizgi romanların kabul kriterlerinde eğitime ait bir basamağın da olması oldukça önemlidir (<https://www.migrationcomics.fi/>). Bu araştırmada geliştirilen “Geriye Kalanlar” isimli çizgi roman da eğitimsel amaç taşımaktadır ve ilgili proje ile benzerlikler göstermektedir. Benzer çalışmaların varlığı çizgi roman-göç, göç eğitimi ve göçmenlik üzerine yapılan yayınların ve araştırmaların sayısının arttığını göstermektedir. İnsani bir durum olan göçü, çizgi romanlaştırarak anlatmanın ve aktarmanın sıkça başvurulan bir yol olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Göç olgusunun eğitim ortamında farklı materyaller aracılığıyla aktarıldığı bazı çalışmalarda ilgili literatürde yer almaktadır. Bulut (2018), yaptığı çalışmasında mülteci konusunun işlendiği çocuk ve gençlik kitaplarını incelemiş, araştırma sonucunda duyguların sömürülmesine izin verilmeden, acıma ve ötekileştirme durumuna yer vermeden empati yoluyla mülteci kimliğinin aktarıldığı, yaşanan göç sonucu geride kalanların bir kayıp ancak kurulan yeni bir yuvanın mutlu son olarak ifade edildiği sonucuna ulaşmıştır. Yıldırım, Aykaç ve Okçu (2018), tarafından yapılan ‘Yaratıcı Drama ve Resimli Çocuk Kitapları: Kültürlerarası Duyarlılığı Geliştirmek için Örnek Bir Çalışma’ başlıklı çalışmada Suriye’den gelen göçmenler ile ilgili olumsuz bir yarımın hakim olduğu belirtilmiş, yaratıcı drama ve resimli çocuk kitaplarının birlikte kullanılmasının kültürel duyarlılığı etkilemedeki potansiyeli üzerinde durulmuştur. Çalışmada savaş sonucu ortaya çıkan zorunlu göçün çocuklar üzerindeki etkisinin fark edilmesine yönelik bir çalışma planı tasarlanmıştır. Warren ve War (2020), tarafından yapılan çalışmada mülteci konusunun aktarıldığı çocuk kitapları incelenmiş, bunun sonucunda konunun ayrıntılı aktarıldığı ancak bazen karakterlerin olayın çok boyutluluğunu aktarmak konusunda yetersiz kaldığı belirtmiştir. Bu kaynakları eğitim ortamında kullanmanın mülteci karakterden yola çıkarak göç, eşitlik vb. birçok durum hakkında eleştirel bir bakış açısı sergileme konusunda önemli olduğunu ayrıca okunan bu kitaplar sayesinde göçmen öğrencilerin yalnız olmadığını hissettikleri vurgulanmıştır. Özyıldırım, Kurudayıoğlu ve Yıldırım (2021), tarafından ‘Çok Kültürlü Sınıf Ortamında Öğrencilerin Resimli Çocuk Kitaplarındaki Göçün Nedenleri, Süreci ve Sonuçlarına Yönelik Tepkileri’ isimli çalışma ile daha olumlu ve empati kurma-

ya açık sınıflar oluşturmak için etkileşimli okuma yöntemiyle göç konusu işlenmeye çalışılmıştır. 9 öğrenci ile 7 hafta süren bu çalışma ile her hafta göç konulu resimli çocuk kitabı, etkileşimli okuma yöntemi ile okunmuştur. Okuma sonrasında kitaplar ile ilgili hazırlanan sorular öğrencilere yöneltilmiştir. Yapılan bu çalışma ile öğrencilerin kitap karakterleri yoluyla daha sağlıklı empati kurduğu ve göç olayını daha farklı yorumlamaya başladığı duyarlı ve hoşgörülü bir sınıf ortamının oluştuğu sonucuna varılmıştır. Göç olgusu çok yönlü bir süreçtir. Eğitim- öğretim ortamında göç konusunu aktarırken olayın çok boyutlu ve karmaşık bir süreç olduğuna dikkat etmek bu noktada önemlidir. 1989 göçü ve yaşanan süreçlerden yola çıkarak hazırlanan çizgi roman materyalinin göç eğitiminde ve farkındalık oluşturma noktasında alana katkı sağlaması beklenmektedir. Derslerde çizgi roman kullanımı ile ilgili öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- Hazırlanacak olan çizgi roman materyali, konu ve amaca uygun, iletilmek istenen mesajı doğru aktaracak şekilde tasarlanmalıdır.
- Tasarlanan materyal eğitim-öğretim sürecinde kullanılacağı için yazım kuralları ve noktalama işaretlerine dikkat edilmelidir.
- Öğrencilere konu ile ilgili kazandırılmak istenen değer, tutum ve davranışlar çizgi roman karakterleri yoluyla aktarılabilir.
- Ders öğretim materyali olarak çizgi romanlar hem dijital hem basılı olarak kullanılabilir
- Göç gibi çok boyutlu bir konunun aktarılmasında eğitici çizgi romanlardan yararlanılabilir.
- Farklı göç konularının da çizgi romanlar yoluyla her yaş grubu için hazırlanması sağlanabilir.

Kaynakça

- Alsaç, Ü. (1994). *Türkiye’de karikatür, çizgi roman ve çizgi film*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ak, M.M., Erdoğan, M.F., & İlhan, G.O. (2020). Görsel bir öğretim materyali olarak dijital çizgi roman tasarımı: gezdim, gördüm, öğrettim. *Journal of History School (JOHS)*, 13(7): 2458-2484.
- Appleton, C. (2019). The theory-practice interplay in creating a graphic memoir about the trauma of forced migration. *Journal of Graphic Novels and Comics*, 1-22 DOI: 10.1080/21504857.2019.1701510
- Bigelow, B., & Singer, R. (2021). Introduction: Migration in twenty-first-century documentary comics. *Inks: The Journal of the Comics Studies Society*, 5(1), 1-17.
- Bitz, M. (2004). The comic book project: Forging alternative pathways to literacy. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 47(7), 574-586.

Türklerin 89 Göçünün Dijital Çizgi Romanı: “Geriye Kalanlar”

- Boatright, M. D. (2010). Graphic journeys: Graphic novels’ representations of immigrant experiences. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 53(6), 468-476.
- Bolan, B. (2000). *Çizgi Roman Sanatı*. İstanbul: Engin Yayıncılık
- Bulut, S. (2018). Çocuk edebiyatına sığınanlar: zorunlu göç öyküleri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8 (14), 383-410.
- Cantek, L. (2019). *Türkiye’de çizgi roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Choi, J. (2021). Stories of socialism from a capitalist perspective: A North Korean refugee’s online graphic novel for positive social change. *Global Citizenship for Adult Education* içinde (72-83). Routledge.
- Cimermanova, I. (2014). Graphic novels in foreign language teaching. *Journal of Language and Cultural Education*. 2(2), 85-94.
- Çelikkaya, T. (2013). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin öğretim araç-gereç ve materyallerini kullanma düzeyleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1) 73-105.
- Çelik, K. & İlhan, G. O. (2021). *Çocuk haklarına yönelik eğitici çizgi roman: “Sadece Biriym”*. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 6 (1), 262-279.
- Danzak, R. L. (2011). Defining identities through multiliteracies: EL teens narrate their immigration experiences as graphic stories. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 55(3), 187-196.
- Davies, D. (2019). Braided geographies: bordered forms and crossborder formations in refugee comics. *Journal for Cultural Research*, 23(2), 124-143
- Davies, D. (2020). Dreamlands, Border Zones, and Spaces of Exception: Comics and Graphic Narratives on the US-Mexico Border. *a/b: Auto/Biography Studies*, 35(2), 383-403.
- Dietrich, N., Jimenez, M., Souto, M., Harrison, A. W., Coudret, C., & Olmos, É. (2021). Using pop-culture to engage students in the classroom. *Journal of Chemical Education*, 98(3), 896-906.
- Domyancich-Lee, S. C., Cleeland, L. R., & McCleary, J. S. (2021). Teaching note—comics in the classroom: Teaching with graphic novels. *Journal of Social Work Education*, 1-7.
- Efecioğlu, E. E. (2013). *The role of graphic novels in teaching english as a foreign language*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gedgoudaite, K. (2020). Comics, memory and migration: Through the mirror maze of Soloup’s Aivali. *Journal of Greek Media & Culture*, 6(1), 91-116.
- Ghiso, M.P., & Low, D. E. (2013). Students using multimodal literacies to surface micronarratives of United States immigration. *Literacy*, 47(1), 26-34.
- Griva, E., Alevriadou, A. & Semoglou, K. (2012). Reading preferences and strategies employed by primary school students: gender, socio-cognitive and citizenship issues. *International Education Studies*, 5 (2), 24-34.
- Gündüz, U. (2018). *Kafkaesk zamanlar*. İstanbul: Kanon Kitap.

- Gündüz, U. (2005). Kültür, bilinç ve eğlence endüstrisi kavramları ışığında çizgi romana farklı yaklaşımlar. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 0(21), 127-133. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuifd/issue/22868/244250>
- Gündüz, U. (2019). *Medya okuryazarlığı eğitiminde görselliğin kullanımı: Dijital kahramanlar çizgi romanı*. Yeni Medyada Çocuk ve İletişim (Ed. Ali Murat Kırık). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Gürsoy, H, C. (2018). *Kitap okuma alışkanlığının kazandırılmasında yardımcı bir araç olarak çizgi romanların kullanılması*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Güven, İ., & Keleşoğlu, S. (2014). Popüler kültürün sınıf içi öğretim uygulamalarına adaptasyonuna yönelik niteliksel bir araştırma. *Eğitim ve Bilim*, 39(171),344-360.
- Hacısalihoglu, M., & Ersoy Hacısalihoglu, N. (Edt.) (2012). *Bulgaristan'da 1984-89 azınlık politikaları ve Türkiye'ye zorunlu göç*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi.
- Hosler, Jay. & Boomer, K. B. (2011). Are comic books an effective way to engage nonmajors in learning and appreciating science?. *CBE Life Sci Educ.* 10(3), 309–317. Doi: 10.1187/cbe.10-07-0090.
- Howell, J. (2016). Comics and the Demystification of France's Immigration 'Problem': Reading Christophe Dabitch's Immigrants. *Modern & Contemporary France*, 24(1),15-34
- İlhan, G. O. (2016). *Sosyal bilgiler öğretiminde çizgi romanların kullanımı*. Yayımlanmış doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- İlhan, G. & Oruç, Ş. (2019). Sosyal bilgiler dersinde çizgi roman kullanımı: Teksas tarihi. *Eğitim ve Bilim*, 44(198), 327-341.
- İlhan, G. O., Kaba, G., & Sin, M. (2021). Usage of digital comics in distance learning during COVID-19. *International Journal on Social and Education Sciences (IJonSES)*, 3(1), 161-179.
- Kaba, G., Şin, M. & İlhan, G. O. (2020). Eğitimde dijital çizgi roman tasarımı: etkin vatandaş bilge. *Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies*, 83, 107-123.
- Karagöz, B. (2018). Eğitici çizgi romanların disiplinler arası içeriklerinin belirlenmesi ve okuduğunu anlama stratejilerine uygulanabilirliği: Adam olmuş çocuklar ile kahraman kadınlarınıuz serisi örneği. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 20(3), 637-661.
- Kauranen, R. & Löytty, O. (2020). The imaginary north in finnish comics on migration. *Nordlit*, (46), 73-94.
- Kemaloğlu, İ. A. (2012). *Bulgaristan'dan Türk göçü (1985-1989)*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Keskin, A. & İlhan, G. (2021). Değerler eğitimine yönelik dijital çizgi roman tasarımı: "gizemli labirent". *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 250-264.
- Kugler, O. (2018). Escaping war and waves: Encounters with Syrian refugees. Myriad Editions.
- Kurtuluş, G. (2019). *1989 Bulgaristan Türklerinin göç hikayeleri bir sözlü tarih denemesi*. Karakum Yayınevi.

Türklerin 89 Göçünün Dijital Çizgi Romanı: “Geriye Kalanlar”

- Mickwitz, N. (2020). Comics telling refugee stories. In *Documenting Trauma in Comics* (pp. 277-296). Palgrave Macmillan, Cham.
- Mccloud, S. (2019). Çizgi romanı anlamak. (Çev. C. Ülgen). Sırtlan Kitap.
- Mckinney, M. (2021). *Postcolonialism and migration in French Comics*. Leuven University Press.
- Nappi, P. & Sta czyk, E. (2015). Women cross borders: economic migration in contemporary Italian and Polish graphic novels. *Journal of Graphic Novels and Comics*, 6(3), 230-245.
- Özyıldırım, E., Kurudayıoğlu, M. & Yıldırım, K. (2021). Çok kültürlü sınıf ortamında öğrencilerin resimli çocuk kitaplarındaki göçün nedenleri, süreci ve sonuçlarına yönelik tepkileri. *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 15(35), 259-289.
- Petronio, M. (2017). “Comics that cross the line: The transnational narrative work of Latin American voices”. UVM Honors College Senior Theses. 165
- Singer, R. (2020). Cute monsters and early birds: foreignness in graphic novels on migration by Shaun Tan and Paula Bulling. *Journal of Graphic Novels and Comics*, 11 (1), 74-95
- Soloup, (2019). *Aivali: A Story of Greeks and Turks in 1922* (trans. T.Papademetriou), Boston, MA: Somerset Hall Press.
- Richter, T., Rendigs, A. & Maminirina, C, P. (2015). Conservation messages in speech bubbles–evaluation of an environmental education comic distributed in elementary schools in Madagascar. *Sustainability*, 7, 8855-8880
- Serrano, N. L. (Ed.). (2021). *Immigrants and comics: Graphic spaces of remembrance, transaction, and mimesis*. Routledge
- Şimşek, A. (2003). Tarih öğretiminde görsel materyal kullanımı. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 4(3), 141-155.
- Şimşir, N. B. (2012). *Bulgaristan Türkleri*. Bilgi Yayınevi.
- Tatalovic, M. (2009). Science comics as tools for science education and communication: a brief, exploratory study. *Journal of Science Communication*, 8(4), 1-17.
- Tekin, E. & İlhan, G. O. (2021). Çizgi romanların yabancı dil öğretiminde kullanımı üzerine bir inceleme. *Anasay*, (17), 105-124 . DOI: 10.33404/anasay.961190
- Topkaya, Y. & Şimşek, U. (2015). Vatandaşlık ve demokrasi eğitimi dersine yönelik tutum üzerinde eğitici çizgi romanların etkisi. *Bilgisayar ve Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3 (6) 152-167.
- Ulusoy, K. & Gülüm, K. (2009). Sosyal bilgiler dersinde tarih ve coğrafya konuları işlenirken öğretmenlerin materyal kullanma durumları. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2), 85-99.
- Ünal, O. & Demirkaya, H. (2019). Eğitici çizgi romanın sosyal bilgiler dersinde kullanılmasına yönelik yarı deneysel bir çalışma. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 40, 92-108.
- Yumurtacı, G. & Tolunay, D. (2018). Mizah Dergilerinde Göç Olgusunun Temsili. *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli Dergisi*, 26(3), 227-237.

- Yıldırım, E. (2016). Sınıf öğretmeni adaylarının eğitici çizgi roman hakkındaki görüşlerinin incelenmesi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (11), 52-70.
- Yıldırım, K., Aykaç, N., & Okçu, S. (2019). Yaratıcı drama ve resimli çocuk kitapları: kültürlerarası duyarlılığı geliştirmek için örnek bir uygulama. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 14(1), 55-72.
- Yıldırım, B. (2020). Bulgaristan'da Türk varlığı ve nüfusu. İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Wigan, M. & Uslu, M.E. (2012). *Görsel İllüstrasyon Sözlüğü*. Literatür Yayınları.
- Ward, N. & N. Warren, A. (2020). "In search of peace": refugee experiences in children's literature. *The Reading Teacher*, 73(4), 405-413.
- <https://www.migrationcomics.fi/> Erişim tarihi 01/10/2021
- <http://myriadeditions.com/books/escaping-war-and-waves/> Erişim tarihi 01/10/2021
- <http://Pixton.com> Erişim tarihi 01/10/2021
- <https://popcultureclassroom.org/> Erişim tarihi 01/10/2021
- <http://www.sanataak.com/view/turk-yunan-mubadelesinin-cizgi-romani-ayvalik> Erişim tarihi 01/10/2021
- <https://www.scholastic.com/teachers/articles/teaching-content/comics-hot-rods-hip-hop/> Erişim tarihi 01/10/2021
- <https://www.theguardian.com/books/2019/dec/09/aivali-a-story-of-greeks-and-turks-in-1922-by-soloup-review-a-moving-graphic-novel> Erişim tarihi 01/10/2021